

О.М.Вагіна

СТУДЕНТИ-УКРАЇНЦІ В ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ (1918-1939 рр.)

Поразка української революції й визвольної боротьби 1917-1920 рр., встановлення більшовицького режиму, закриття через обставини воєнного часу вищих навчальних закладів привели до занепаду вільного студентського життя в Україні. Після поразки збройної боротьби численна українська молодь студентського віку опинилась на території сусідніх країн, у таборах для інтернованих і полонених. На підставі узагальнення статистичних даних визначено, що загальна кількість українських студентів на території європейських країн становила у 1923-1925 рр. приблизно 2800 осіб, з них близько 1900 студентів знаходились у Чехо-Словаччині (ЧСР). Головним осередком українських студентів у Європі стала Прага завдяки відкриттю й діяльності трьох українських вищих навчальних закладів.

Поняття “українське еміграційне студентство” охоплює кілька поколінь студентів, причому покоління кінця 30-х рр. значно відрізнялося від студентства перших років еміграції. Якщо під поняттям “українське еміграційне студентство” періоду 1918 – середини 20-х рр. автор розуміє, перш за все, студентів, які внаслідок війн і революцій опинилися на чужині, причому географічно вони представляли майже всі українські землі, то в наступні роки це поняття дещо змінило свій зміст. З середини 20-х рр. чисельно більшу групу еміграційного студентства складали вже студенти з Галичини й Волині. Вони виїжджали до європейських країн з метою продовження освіти, бо не мали змоги робити це на рідних землях через закриття польським урядом українських вищих навчальних закладів. У той же час політика більшовиків була спрямована на повну заборону виїзду з радянської України. Що до 30-х років, то поняття “українське еміграційне студентство” знов дещо трансформувалося: значну частину серед студентів стали складати представники так званого другого покоління емігрантів, тобто діти тих, хто в бурхливі роки всесвітніх подій виїхав з України.

Віковий склад студентів-емігрантів яскраво відбиває наслідки багаторічних військових подій: так, із 67 членів Української студентської громади у Варшаві до 25 років налічувалось 11 осіб (16,4%), 26-30 років – 40 осіб (59,7%), 30-35 років – 13 осіб (19,4%), 35-40 років – 2 особи (3%), після 40 років – 1 особа (1,5%) [8, с.25]. У Німеччині, за даними управи Українського вільного університету, середній вік студентів-українців

теж дорівнював 25-27 рокам, причому наймолодшому студенту було в 1921 р. 17 років, найстаршому – 51 [11, *арк.351*]. У результаті аналізу статистичних даних виходить, що більшість українських студентів-емігрантів входили у вікову групу 25-30 років, тобто були очевидно не-студентського віку.

Необхідно зазначити, що багато студентів-емігрантів ще до вступу до вищих навчальних закладів у ЧСР вже були студентами вищих шкіл на батьківщині, тобто були вже “старими” студентами, які вимушено перервали навчання. Цікавим також є факт, що серед окремих національних територій найбільше “старих” студентів припадало на Наддніпрянщину. Так, опитування серед наддніпрянців показало, що з 27 студентів 22 особи вчилися раніше у вищих навчальних закладах [12, *арк.1*].

На підтвердження статистичних даних можна навести слова одного з ідеологів еміграційного студентського середовища В.Мартинця: “...Тип українського студента за кордоном цих років зовсім не творив 18-літній юнак, а бувший вояк чи старшина української армії... Це був студент-громадянин, що не тільки не обмежився студіями, відмежувавшись від суспільного життя, а навпаки, в цьому житті брав активну участь, а то й виявляв тенденцію грати в ньому провідну роль” [4, *с.145*].

Матеріальне становище українських студентів протягом перших років еміграції (1918-1920) було критичним, бо в жодній з європейських країн не було ще організовано ні державної урядової допомоги, ні допомоги міжнародних благодійних організацій, ні самопомоги. У подальші роки, внаслідок зростання регулярної урядової допомоги та допомоги міжнародних організацій, матеріальне становище студентів-українців дещо покращилось. Завдяки зусиллям Українського громадського комітету на чолі з М.Шаповалом найбільш широку допомогову акцію було розгорнуто в ЧСР. Меншу за розміром і нерегулярну урядову допомогу отримували українські студенти в Німеччині, Польщі, Франції та Югославії. В інших країнах єдиним джерелом покращення матеріального стану студентів було самооподаткування, благодійні заходи українських громад та допомога від міжнародних студентських організацій.

Складність становища, в якому опинилось українське студентство на початку перебування в еміграції (до 1924 р.), визначалась тим, що студентство, з одного боку, ще не втратило безпосереднього зв'язку з подіями, що відбувалися в той час в Україні, а з іншого боку, мусило пристосовуватись до умов еміграційного життя. Невизначеність становища, в якому опинилась українська молодь після поразки української визвольної боротьби та виїзду за кордон, привела до невизначеності політичних поглядів студентства, яке підтримувало тоді протилежні гасла.

Загальноемігрантський песимістичний настрій і відірваність від рідної землі негативно впливали на студентську молодь. Характеризуючи цей вплив, один празький студент писав: “Життя прибрало специфічно емігрантський характер і обмежилось своїми дрібними, звичайно жолудковими, товариськими інтересами того місця, де даний гурт людей живе” [2, с.2]. Така ситуація була характерною для всіх без винятку європейських країн, де опинилися в еміграції українські студенти.

Настрої песимізму й розчарування після невдачі української національно-визвольної боротьби та пристосування до типово емігрантських умов життя зробили на деякий час пануючими серед студентів такі гасла, як аполітичність, академізм та професіоналізм. Вчитися, якомога більше скласти іспитів, як найскоріше одержати диплом, – оце були головні життєві інтереси українських студентів в еміграції. Ідейний бік життя студентства малювався в перші роки перебування в еміграції досить мізерними барвами.

Другий президент Центрального союзу українського студентства (далі – ЦЕСУС) Ігор Федів так писав про ті роки: “...Студентство як однородна цілість майже не існує. Воно розбито ідеологічними, політичними та іншими поглядами на дуже численні... гуртки” [7, с.22]. Однак виходячи з традиційно вільного складу мислення студентів та особливостей перебування в еміграції, на початку 20-х рр. важко було навіть сподіватися, що можна стримати студентство в якійсь гармонійній єдності протягом довгого часу. Більше того, це було навіть небажаним, бо для студентства, як цілості, завжди була корисною боротьба думок, ідей та поглядів. Студентський провід у Празі саме й виступав у той час за плідну ідеологічну боротьбу серед студентства, а не за вироблення єдиної ідеології. Але з іншого боку, бувають періоди часу, для яких різність думок чи дій означає або шкідливу перепону, або навіть загибель. Тому в той час набула важливого значення саме проблема об'єднання студентських гуртків, злиття їх в одну цілість, якщо не з одною думкою, то з одним організаційним чином.

На перешкоді до об'єднання стояли головню політичні розходження. Вони були ахіллесовою п'ятою в житті українських студентів на протязі всього першого повоєнного десятиліття. Треба зазначити, що Перша світова війна значно вплинула на українське студентство, особливо на “старих” студентів, з яких складалася велика частина військової старшини (а саме в неї найбільше витравлювали всі цивільні почуття й риси), і які повернулись після війни до навчальних закладів для продовження освіти. Безідейність, кастовість, відсутність творчої думки, скептицизм – таким було повоєнне життя студентства. Серед українських студентів навіть існував напрям абсолютно військовий (як за формою, так і за змістом), –

це був напрям антистудентський, антиакадемічний, бо війна, як явище, взагалі має мало спільного із студентством. Психологія військової людини, її життя, спосіб мислення, – все це цілком протилежне студентству, як представникові самого вільного “цивільства”. Автор статті в журналі “Український студент” (ним був, скоріш за все, активний дописувач журналу Г.Чернуха) зазначав, що коли студент потрапляв у військо, найважче було привчити його військовості взагалі [10, с.5].

У 1922 р. у Празі фактично утворилися два ідеологічних напрями: “правиця” й “лівиця”. “Лівиця” звинувачувала “правицю” (а це саме й були переважно представники військової старшини) у тому, що ніби ті завели в академічних громадах, за висловом С.Наріжного, “казарменно-військовий режим” [5, с.82]. Досить серйозними були між ними й ідеологічні різниці: “правиця” прибрала собі національну оболонку, до “лівиці” ж належало все соціалістичне студентство. Ці розходження привели в Празі до розпаду великої Української академічної громади на ряд лівих і правих студентських груп.

Серед українського студентства в еміграції були представлені різні відтінки європейських світоглядів ХХ ст. В.Трошинський ділить міжвоєнну українську еміграцію, з політично-ідеологічної точки зору, на чотири основні політичні течії: соціалістичну, ліберально-демократичну, монархістську й націоналістичну [6, с.61]. Але така класифікація недостатньо точно відбиває політичний спектр студентської еміграції. Аналіз знайдених джерел доводить, що серед студентства не користувались популярністю ані ліберальні, ані монархістські погляди, бо їх історична місія, на думку студентів, була завершеною [4, с.145]. Через своєрідність своєї психології, студентство завжди потребувало нових ідей, нових лідерів, нової діяльності. Тому в студентському еміграційному середовищі набули поширення більш радикальні погляди, насамперед соціалістичного та націоналістичного спрямування.

До соціалістичних за характером організацій можна віднести празьку Громаду соціалістичної молоді ім. М.Драгоманова, аналогічні Драгоманівські громади у Відні й Граці, Українське академічне товариство соціалістів-революціонерів (пізніше перейменоване на “Вільну громаду”) у Празі з філіями в Подєбрадах і Пршибрамі, соціал-демократичну студентську групу у Празі.

До радикально-соціалістичної течії належали українські студенткомуністи, так звані “радянці”, які створили у Празі в 1923 р. Спільку студентів-громадян УСРР. Аналіз діяльності Спільки переконує в тому, що її основною метою було завадити українським студентським організаціям об'єднатися під єдиним проводом. Так, серед всіх організацій українського студентства за кордоном лише Спілька студентів-громадян

УСРР не була членом ЦЕСУС. Наприкінці 20-х рр. студенти-комуністи втратили в українському еміграційному середовищі свій вплив. Нечисленні групи їх прихильників проіснували аж до 30-х рр., але в українському студентському житті вони вже ніякої ролі не відігравали.

Цікавим явищем для дослідників стало повернення частини емігрантів на батьківщину в першій половині 20-х рр., яке в літературі часто має назву “зміновіховства”. Причини появи зміновіховства на українському ґрунті треба шукати глибше, ніж у простому захопленні ідеями комунізму. Після пережитої невдачі боротьби за самостійну українську державу велика частина еміграції віддалась мріям про неминучий внутрішній розклад більшовицького режиму й скоре повернення на рідні землі. Але минав рік за роком, надії розпливалися, а замість них лишалися тільки майбутня невизначеність і безперспективність. З України надходили суперечливі звістки, що тільки скріплювали почуття ностальгії (ці переживання знайшли своє віддзеркалення на сторінках студентської преси). Коли ж додати добровільне повернення в Україну таких діячів, як президент УНР Михайло Грушевський, відомий театральний діяч Микола Садовський, поет Володимир Самійленко та інші, заклики до повернення Володимира Винниченка, тяжкий матеріальний стан еміграції та традиційно вмілу більшовицьку агітацію, підсилену системою непу й політикою українізації, то стане зрозумілим, чому частина емігрантів пішла на компроміс, хоч у декого зміновіховство не мало нічого спільного із симпатіями до комунізму.

Питання рееміграції жваво обговорювалося на сторінках студентських видань, йому присвячувалися різні студентські наради, збори. Так, у резолюціях конференції ЦЕСУС (1925 р.) зазначалося, що повернення в Україну повинно відбуватися лише “чесним і національно-гідним шляхом” [13, *арк.4*]. У результаті аналізу численних студентських виступів на сторінках преси та з трибуни різних засідань та конференцій автор прийшов до висновку, що гасло повороту в Україну могло б знайти відгук у широкій відданій справі українського відродження студентів лише тоді, коли б вони мали надію, що їхні сили потрібні наступаючій новій добі – визвольній боротьбі народу. Тому гасло повороту в Україну й гасло звільнення її від окупантів були для широких верств студентства в еміграції взаємозалежними.

У другій половині 20-х років, разом із зниженням активності студентів-комуністів, припинили свою діяльність і зміновіховці. Безпосередньою причиною цього стали звістки про долю тих, хто вже повернувся до радянської України. Тижневик “Тризуб” опублікував таємну інструкцію Головного політичного управління, згідно з якою кожен з тих, хто повернувся з еміграції, підлягав червоному трибуналу з метою в'язання його

походження й поведінки за останні 10 років [9, с.28]. Причому особам, за якими не знайдено провин, заборонялось лише займати адміністративні пости (це був той максимум, на який могли розраховувати лівіші з емігрантів!). Щодо інших, то вони підлягали покаранням, найменшим з яких була висилка за місцем народження (крім 26 великих міст України, перелік яких додавався) із заборотою віддаляювання від місця проживання далі 5 верст. Більш тяжким покаранням була висилка на три роки за межі України із заборотою відвідувати великі міста. Така політика більшовиків, а також початок арештів у Східній Україні, сфабрикування процесу “Спілки визволення України” (1929-1930 рр.) та проведення форсованої насильницької колективізації переконали майже всіх у справжніх цілях більшовиків. А після самогубств М.Хвильового й М.Скрипника та штучного голодомору 1932-1933 рр. навіть у лівих колах у Галичині треба було приховувати свої симпатії до СРСР.

В 20-х роках йшло поступове звільнення українського студентства від орієнтації на різні сили поза українською нацією, дедалі сильнішим і пануючим в еміграції ставав патріотичний націоналістичний світогляд. Нові ідеї швидко знайшли відгук у студентському середовищі, що виявилось у створенні кількох організацій націоналістичного характеру. Найвідомішою з них була Група української національної молоді (далі – ГУНМ), яка мету своєї діяльності бачила у створенні незалежної Української держави, кордони якої мали бути визначені за етнографічним принципом [3, с.29]. У середині 20-х рр. аналогічний за політичною спрямованістю гурток діяв у Відні. Філії Групи національної молоді діяли в 20-х рр. й у Граці, Леобені, Брні, Пршибрамі та Львові.

Розмах, якого на 1927 р. досяг український національний рух, вимагав надання різноманітним національним проявам чітких форм і ясних гасел. Представники націоналістичного табору поставили своїм завданням об'єднати групи співзвучно-націоналістичні й творити єдину націоналістичну організацію з єдиним керівним центром. На початку 1929 р. у Відні було проведено Перший конгрес українських націоналістів, у роботі якого взяли участь представники Української військової організації (виникла в 1920 р. у Львові, з 1922 р. діяла в еміграції під керівництвом Є.Коновальця), ГУНМ, Легії українських націоналістів (діяла в ЧСР з 1925 р. під керівництвом М.Сціборського) та Союзу української націоналістичної молоді (впливова студентська організація Галичини, виникла в 1926 р.). Конгрес ухвалив створення Організації українських націоналістів, було обрано її керівництво на чолі з активним діячем українського руху полковником Євгеном Коновальцем. Таким чином, українське еміграційне студентство в обличчі ГУНМ зробило вагомий внесок у справу

об'єднання свідомих сил як в еміграції, так і в Галичині під гаслами націоналізму.

Важливим кроком на шляху ідеологічної еволюції українського студентства в еміграції були рішення X з'їзду ЦЕСУС (1934 р., м. Прага), де було теоретично стверджено політично-світоглядові основи його подальшої праці. Від того часу ЦЕСУС офіційно перейшов на платформу українського націоналізму, що й відбилося в резолюціях з'їзду: "Ціллю студентських організацій є виховувати українське студентство на нових націоналістичних основах..." [1, с.33]. Цими рішеннями ЦЕСУС засвідчив перемогу ідеології українського націоналізму серед студентських мас в еміграції.

Аналіз великої кількості джерел та дослідження різних форм діяльності українських студентів в еміграції дають нам можливість розділити хронологічно міжвоєнне життя українського студентства в європейських країнах на три великих етапи. Перший етап – це початок еміграції (1918-1925 рр.), коли студентство ще майже органічно було зв'язане зі всіма подіями, що відбувалися під час активної визвольної боротьби 1917-1920 рр. в Україні. Всередині цього великого етапу можна виділити два періоди. Характерними рисами першого періоду (1918-1923 рр.) ми вважаємо: формування великих академічних організацій українського студентства, що носили загальностудентський (тобто становий) характер, внутрішню боротьбу між різними угрупованнями всередині великих об'єднань, але все ж таки збереження їх організаційної єдності, а також пануючі серед студентів настрої песимізму й розчарування після невдачі української національно-демократичної революції. Саме в цей період найбільш гостро стояла перед студентством проблема матеріального забезпечення через відсутність організованої допомоги як з боку урядових європейських установ, так і з боку благодійних організацій. Визначною подією в житті українського студентства стало заснування в 1922 р. ЦЕСУС. Політичне життя студентів характеризувалось наявністю багатьох організацій, які представляли майже всі існуючі на той час течії політичного спектру.

Основними характеристиками другого періоду (1923-1925 рр.) були: часткова адаптація в умовах еміграції, подолання депресії перших років, активізація громадської діяльності студентів, зростання національної самосвідомості й одночасно – організаційна роздробленість, заснування великої кількості студентських груп. У той період студенти майже не цікавилися життям чисто фахових громад, діяльність яких не була наповненою громадсько-політичним змістом. Провідну роль у житті українських студентів в еміграції відігравали численні станові й політичні організації, головною вадою яких була відсутність єдності. Наявність студент-

ських об'єднань протилежної політичної спрямованості привела до відкритого зіткнення в 1924 р. між комуністичним і націоналістичним таборами. Саме 1924 р. став переломним на шляху до перемоги ідеології українського націоналізму серед студентства.

Виділений нами другий великий етап організаційного життя (1925-1934 рр.) – це повільне віддалення від пережитих подій української революції, повна адаптація в еміграційних умовах, відсутність рідного ґрунту (через неможливість зв'язків не лише з радянською, але й із Західною Україною), відносна матеріальна забезпеченість, відсутність безпосередніх громадських обов'язків, а отже, повільний занепад станових і розквіт чисто фахових організацій, які в попередній період відігравали другорядну роль у житті українських студентів. Характерними рисами політичного життя студентства на цьому етапі автор вважає два паралельних процеси: з одного боку, організаційне об'єднання під проводом ОУН націоналістичних осередків і посилення їх впливу серед молоді, та, з іншого боку, поступове зникнення із студентського життя організацій комуністичної спрямованості.

Характерною ознакою третього етапу (1934-1939 рр.) було, перш за все, погіршення матеріальних умов життя українських емігрантів у європейських країнах, не виключаючи й Чехо-Словаччини. Головною причиною цього процесу стала світова економічна криза, яка охопила на початку 30-х рр. майже всі країни Європи. Крім того, будь-яка з держав, котрі давали притулок такій численній еміграції, як українська, мала й свої власні проблеми, господарські й фінансові труднощі, які необхідно було вирішувати. Тому цілком природним і зрозумілим явищем було те, що в умовах економічної кризи кожна держава дбала, в першу чергу, про своїх громадян. Ці узагальнення, а також наведені вище статистичні дані дають змогу охарактеризувати третій етап організаційного життя студентів як “ліквідаційний”, бо саме ліквідація еміграційних установ (від студентських громад до вищих навчальних закладів) склала основний зміст 1934-1939 рр. Ознакою тих еміграційних студентських осередків, що зберегли своє існування, стало значне зменшення обсягів діяльності. Ще одною характерною особливістю цього етапу ми вважаємо довгоочікувану студентами ідеологічну визначеність, яка мала місце після X з'їзду ЦЕСУС у 1934 р. Його рішення стали результатом еволюції українського студентства від широкого спектру політичних течій і напрямків до єдиної ідеології українського націоналізму.

На жаль, періоди найвищої організаційної активності та політичної єдності студентів-українців в еміграції не співпали хронологічно. Саме це, на думку автора, пояснює відсутність значних результатів політичних акцій студентства. Але завдяки проведенню широкої культурно-

просвітньої праці еміграційне студентство внесло неоціненний вклад у справу піднесення української культури та здобуття належного їй місця у світовій культурі.

Джерела та література

1. Антонович М. Нарис історії Центрального союзу українського студентства. 1922-1945 // Український історик. – 1974. – № 4.
2. Від редакції // Записки УАГ при УГА в ЧСР. – Подебради: Вид. Акад. громади при УГА, 1923.
3. Від редакції // Національна думка. – 1924. – Ч.1.
4. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму 1920-1929 рр. – [Б.м.]: [Б.в.], 1949.
5. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага: [Б.в.], 1942. – Ч.1.
6. Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994.
7. Федів І. На організаційні теми // Український студент. – 1923. – Ч.3-4.
8. Хроніка // На чужині. – 1924. – Ч.2. – С.25.
9. Хроніка. В Чехо-Словаччині // Тризуб. – 1927. – Ч.9.
10. Ч-ха. Війна і студентство // Український студент. – 1922. – Ч.1.
11. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України. – Ф.3859. – Оп.1. – Спр.136.
12. Там само. – Ф.3920. – Оп.2. – Спр.1.
13. Там само. – Ф.399. – Оп.1. – Спр.62.